

УДК 821.162.1

Ірина Шевченко

Видавничо-поліграфічний інститут НТУУ «КПІ»

ПАРАДИГМА МІСТА КИЄВА В РОМАНІ ГЕНРИКА СЕНКЕВИЧА «NA MARNE»

У статті висвітлено образ Києва в першому романі Генрика Сенкевича «Na marne», відображено характерні особливості топонімічних образів у творчості Сенкевича загалом, детально проаналізовано всі пейзажні описи Києва, наявні в романі. Також у статті розглянуто окремі образи та номінації з твору, які стосуються побудови атмосфери Києва.

Стаття призначена для тих, хто цікавиться творчістю Сенкевича, а також Києвом як елементом топоніміки в літературі.

Ключові слова: Київ, топоніміка, роман Сенкевича «Na marne», урбаністичні образи в літературі.

Iryna Szewczenko. Paradygmat miasta Kijowa w powieści Henryka Sienkiewicza „Na marne”

W artykule przedstawiono wizerunek Kijowa w pierwszej powieści Henryka Sienkiewicza «Na marne», zbadano cechy obrazów toponimicznych w dziełach Sienkiewicza i podano szczegółową analizę wszystkich obecnych w powieści opisów krajobrazowych Kijowa. Również w artykule zbadane są poszczególne postacie i nazwy toponimiczne pod względem budowania klimatu Kijowa.

Ten artykuł jest przeznaczony dla osób zainteresowanych twórczością Sienkiewicza, również Kijowem jako elementem toponimiki w literaturze.

Słowa kluczowe: Kijów, toponimika, powieść Sienkiewicza „Na marne”, obrazy miejskie w literaturze.

Shevchenko Irina. The paradigm of Kyiv in the novel by Henryk Sienkiewicz «Na marne» (“In vain”).

The article highlights the representation of Kyiv in the first novel of Henryk Sienkiewicz «Na marne», displays characteristics for toponymic images in the oeuvre of Sienkiewicz in general, and gives a detailed analysis of all Kyiv landscape descriptions available in the novel. In addition, the article examines the individual images and proper names of novel related to creating an atmosphere of Kiev.

This article is intended for those who are interested in oeuvre of Sienkiewicz, and Kyiv as a part of toponymy in literature.

Key words: Kyiv, toponymy, novel of Sienkiewicz “Na marne”, urbanistic images in literature.

Генрик Сенкевич був справжнім мандрівником, який за своє життя відвідав багато країн і міст, і в кожному з них він умів бачити щось індивідуальне, притаманне лише цьому конкретному місцю. Наприклад, у «Листах з подорожі» Сенкевич оповідав не лише про географію США та ментальні риси тамтешнього населення, він широко описав особливості життя людей, їхні майже непомітні характерні риси. Читаючи «Листи...», ми не так часто натрапляємо на описи міст чи селищ, можливо, не запам'ятовуємо географічних назв, але абсолютно точно відчуваємо, що йдеться про іншу спільноту, про людей, які в дечому (нехай в чомусь несуттєвому) відрізняються від нас і від того, до чого ми звикли.

Це є однією з особливостей авторської манери Генрика Сенкевича — ледь відчутно, невловимо, але напрочуд конкретно та чітко змальовувати певну спільноту або окремих її представників з усіма характерними особливостями. Топоніміка має дуже вагоме значення у творах Сенкевича. Описуване місце ніколи не залишається просто географічною назвою, німим тлом для подій, воно завжди несе певне навантаження — смислове або емоційне, виступає яскравим образом, який поряд з персонажами живе своїм життям і змушує кожного, хто присутній у ньому, підкорятися своїм правилам.

Саме таким — яскравим і норовливим — є образ Києва, зображений у першому виданому романі Сенкевича «Na mapne».

Зважаючи на такий незвичайний підхід до зображення топосу, яким користувався Генрик Сенкевич, ми вирішили обрати до розгляду саме цю тему. Метою нашої статті є з'ясувати та описати особливості побудови образу міста Києва в романі Сенкевича «Na mapne». Опис міста — це перше, з чим знайомиться читач, відкриваючи книгу. «Нарешті й Київ»* [3, s. 3], — цими словами Юзефа Шварца (головного героя твору) починається роман.

На перших сторінках головний герой виступає лише передавачем інформації, призмою, через яку автор передає бачення міста. Причому під час читання наявність цієї призми майже не відчувається, і спочатку для читача цього персонажа майже не існує. Він входить у дію вже тоді, коли його на ім'я називає товариш, котрий зустрічає його на велелюдних вулицях Києва.

Слова, якими Сенкевич дуже коротко, але влучно охарактеризував Київ, вимовлені вустами того ж пана Шварца, який

* Тут і далі переклад автора статті — І. Ш.

вперше прибув до такого міста, як Київ: «Оце так завірюха! Оце життя!» [3, s. 5]

Перше враження від міста найбільше акцентує увагу на великій кількості людей довкола, на швидкості руху та глибокій впорядкованості внутрішнього життя міста: «Тут ніщо не було зайвим, не марнувався жоден рух і жодне слово. Купець на торгівлю, службовець на службу, злодій на злочин — все рухалося з якоюсь конкретною метою, все просувалось, жило і кипіло, думаючи про завтра, але намагаючись встигнути все вже сьогодні» [3, s. 4].

Утім, імовірно, Сенкевич був один з небагатьох, хто так натхненно підкреслював динамічність життя Києва. Письменники по-різному писали про місто, зокрема, українсько-польський етнограф, котрий творив під псевдонімом Антоній Новосельський, (справжнє ім'я Антоній Якса-Марцинківський) в нарисах і спогадах писав, що «ніде не вдається так добре побайдикувати, як у Києві...» [2, s. 7]. Але, незважаючи на таке різноманіття думок і образів, існує й дещо, в чому погоджується переважна більшість тих, хто в різні часи та в різних контекстах створював образ Києва. Так, спільною рисою багатьох різних образів Києва, створених польськими письменниками XIX століття, яку наводять літературознавці-полоністи, є його багаторівневність — пейзаж міста ніби поділяється на кілька горизонтальних сегментів [1, с. 207].

Ця ж тенденція спостерігається і в романі Сенкевича — спочатку письменник оповідає про життя вулиць, про рух людей і транспорту, про високу швидкість пересування, про внутрішню динаміку міста і дещо пізніше звертає увагу на те, що знаходиться вище. Складається враження, ніби головний герой піднімає погляд від землі до неба і бачить захід сонця, спостерігає, як сонячне проміння відбивається від покрівель і маленьких віконечок, які часто розташовувалися під самим дахом.

Ця дворівневність, яка в Сенкевича збігається з лінією горизонту, говорить про багатоплановість, глибинне сприйняття топосу, про розуміння міста як живого організму, який так само має внутрішнє та зовнішнє обличчя. Причому тут внутрішнім варто назвати те, що було вище — проміння, відблиски сонця в маленьких віконцях і загальний емоційний стан, який викликає споглядання Києва, а зовнішнім — суєту на вулицях і площах міста, яка на перший погляд здається дивною і навіть відлякує героя, але потім зачаровує своєю глибинною вмотивованістю і впорядкованістю.

Описуючи феномен такого поділу міста на рівні, дослідниця Марія Брацка дійшла висновку, що цей поділ заснований на постійних внутрішніх антиноміях, які були притаманні Києву в XIX столітті [1, с. 208] (втім, такими ж вони лишилися й дотепер). У цьому місті завжди поєднувалося багате та бідне (різні верстви населення перетиналися на одних вулицях — їхній побут, зовнішній вигляд, поведінка, рід занять), святе і повсякденне (велика кількість сакральних споруд у Києві вступала у своєрідний архітектурний дисонанс зі звичайними житловими та господарськими будівлями), вода і суша (Дніпро здавався одночасно і звеличеним серцем міста, і його найбруднішим місцем через діяльність, пов'язану з портовим обслуговуванням).

У творі Сенкевича ці антиномії не показані яскраво, але наслідок їхньої постійної взаємодії допомагає створити образ Києва саме таким, яким його показано на перших сторінках роману.

Внутрішній сюжетний конфлікт не виводиться на макропростір, а відбувається в закритих приміщеннях, які не мають опису зовнішнього вигляду (окрім деяких особистих речей чи елементів побуту) і загалом ніяк не пов'язані з образом Києва, адже не є ні його складовими частинами, ані його логічними доповненнями. Вони описуються як окремі, «вакуумні» елементи простору, де не існує нічого, окрім персонажів та їх життів.

Таким чином автор вивів два окремі світи — внутрішній і зовнішній, глибинний і високий. Але в романі вони майже не перетинаються, оскільки персонажі діють окремо від подій, які відбуваються навколо них. А якщо вони й виходять на зовнішній простір (на вулиці, в парки), то не вливаються в цей макропростір, не стають частиною великого міста, а живуть окремо від нього.

Такий варіант опису міста може бути пов'язаний з тим, що Сенкевич не знав Києва аж так добре, щоб поєднати мікро- і макрообрази в єдине зображення. Ще на початку твору звучить фраза: «Так думав собі Шварц, який ніколи не був у Києві чи іншому великому місті». Імовірно, це вказує на те, що Сенкевич не спирався на індивідуальні риси міста, про яке писав (можна припустити, що він взагалі не планував робити географічну складову важливим елементом твору), а досить стереотипно описав риси «великого міста».

Якщо ділити просторові антиномії на суб'єктивні географічні категорії «тут» і «там», то для поляків Київ залишався містом, яке

було «тут», а все, що лежало на схід від нього вже вважалося далеким «там» — недружньою Російською імперією. Незважаючи на те, що жодного адміністративного кордону між «тут» і «там» не було, атмосфера твору безсумнівно підтверджує те, що Київ для поляків залишається «своїм». Наприклад, описуючи вулиці міста, Сенкевич вводить образ євреїв, які декілька разів з'являються у творі. Їхня швидкоплинна присутність — не суттєва для сюжету, але важлива для рисунку топосу — є ще однією вказівкою на те, що Київ нічим не відрізнявся для Сенкевича і його першочергової читацької аудиторії від міст їхньої Батьківщини, де єврейських спільнот було досить багато.

Сенкевич дуже рідко вдається до пейзажних описів. Окрім відносно масштабного опису, наведеного на початку твору, в романі наявний також другий — менший за обсягом, менш конкретний і переважно суб'єктивний. Так само, як і перший, він вплітається в загальний настрій твору. Тут Київ виступає непривітним містом, де темні алеї Жандармського парку створювали атмосферу неприємної таємничості, попереджали про майбутні нещастя. У цьому описі вжито єдиний у творі топонім (окрім самого Києва) — Жандармський парк, який є історично та географічно достовірним (так називався парк, що у другій половині XIX століття існував у районі вулиць Банкова та Інститутська).

Також цей короткий опис дає таке рідкісне для цього роману явище як кольоровість. У всьому творі кольори майже не фігурують, ще рідше вони наводяться в описах топосу. Але саме в цьому фрагменті наведено не лише колір, а й кольоровий контраст. Червоний місяць над чорним Дніпром — так Сенкевич зобразив київську ніч, що створює напружену, похмуру атмосферу.

Загалом образ Києва в романі подано досить розмито, а всередині твору він втрачається повністю, втім, досить яскравими залишаються окремі фрагменти, що стосуються образу «великого міста». Автор вводить у сюжет цвинтар, який на рівні з містом також є «великим». Така абстрактність опису остаточно запевняє читача в тому, що автор зумисне, ймовірно, силою об'єктивних обставин не зобразив Київ як вагому частину свого твору (особливо якщо порівняти з образом Кам'янця-Подільського в романі «Пан Володидьовський», в якому місто і власне фортеця зображені настільки яскраво, що вони фактично стають окремим образом [4, с. 116], який ні на мить не виходить з поля зору читачів

і героїв твору, адже саме там розгортаються головні події, і саме це місто і його фортеця мають врятувати життя персонажам твору).

У романі «Na tarne» Київ як географічна одиниця не є тлом розгортання сюжету, а стоїть окремо, не перетинаючись із об'єктивними елементами роману, проте місто наділене яскравими атмосферними рисами, а тому робить свій вагомий внесок у суб'єктивну складову сприйняття.

Автор багато уваги приділяє тодішньому соціуму, зокрема колам молоді та студентів, з якими знайомиться головний герой роману. Письменник зображує досить інтернаціональну студентську спільноту, серед яких більшість були поляками чи литовцями (ці національності є найближчими автору твору).

Збиралися молоді люди переважно в невеликих студентських кнайпах, яких на той час у Києві було багато, адже склалися такі обставини, що «студенти не могли уживатися з міщанами» [3, s. 12], тому молодь переважно збиралася в кнайпах, які ще називалися студентськими клубами.

Друг головного героя, який вже рік жив та навчався в Києві, коротко описує тодішнє студентське життя: «Проклята астма! Але що робити? Учитись же треба! Вечері можна трошки перепочити, а так то день на лекціях, ніч — на роботі. Ніякого тобі сну! У нас тут таке... Як увійдеш в наше життя, то побачиш, що таке той університет! Сьогодні відведу тебе до клубу, ну, тобто, до кнайпи, треба ж тебе познайомити з нашими». Студентські кола є освіченими людьми, які розуміються на різних галузях науки та розмовляють на теми організації суспільства, творчого розвитку особистості та щодо філософських питань.

Як пояснює один з героїв твору, Київ на той час був містом, куди з'їжджалися люди з різних куточків світу: «от і виходить, що тут тобі люди з різними переконаннями, а звідси формуються і різні кола». Різні переконання відображені в романі за рахунок розмов героїв, у яких підтримуються чи засуджуються інші політичні течії, називаються політичні діячі, робиться швидкий, подекуди більше емоційний, аніж логічний аналіз їхньої діяльності.

Зокрема, з вуст кількох головних героїв звучить засудження тогочасного стану хлопоманської течії: «заснував і як слід сформував їх Антонович, потім підтримували Рильський і Стемпковський, але зараз це просто купка дурнів, які не знають, чого хочуть, говорять по-малоросійському і п'ють саму горілку — на тому й усе». Названі

Володимир Антонович (у творі прізвище подано за польською традицією — Antoniewicz) і Тадей Рильський — засновники ідеї хлопоманства — навчалися в 60-х роках XIX століття у Київському університеті ім. Св. Володимира, що дає підстави стверджувати, що й описувані герої твору навчаються там само, хоча Сенкевич і не називає університет (втім, гіпотезу про Університет ім. Св. Володимира підтримує і описане розташування його в місті).

Автор описує не лише політичні, а й творчо-наукові погляди тодішньої молоді, яка ставила науку понад усе, адже завдяки знанням людина могла стати і знаною, і багатою. Університет зображено як джерело всіх знань, центр розвитку та наукового поступу: «У ньому збиралися люди до науки, як бджоли до меду, ходили разом і окремо, черпали з науки, один від одного, з життя; віддавали свої знання і тут же набиралися нових, приховували їх чи виставляли на позір, йшли вперед, вставали, падали, терпіли поразки і перемагали; купаючись у тому морі, хтось тонув, але хтось і впливав. <...> Університет був ніби спільною чашею, з якої могла напитися кожна голова, чимось на кшталт окропу, де кипіли розум і молодість».

У творі наявний «легкий, мимолітний» образ українського сліпого старенького, який постає в контексті розкриття образів головних героїв. У цій майже непомітній примітці схований цікавий акцент — у творі вкрай рідко Сенкевич вживає слово «український», і його використання вказує скоріше на якийсь виняток, аніж на загальну рису. Тобто для автора роману «українськість» була чимось дивним і навіть трохи чужим для цього міста. «Дід, який жебракував біля їхнього будинку, сліпий старий українець, якому вони часто давали милостиню, називав їх: “добрі паничі.”»

Другий (він же останній) випадок акцентування на українському окреслюється в описі мешканців будинку, де Юзеф Шварц винаймав помешкання. Втім, українками є не його співмешканки, а служниці старого польського графа, який збіднів і оселився в Києві.

Таким чином, з українців у творі фігурують лише сліпий жебрак і дві служниці. В такій непропорційності, можливо, варто побачити предтечу письменницьких погляді Сенкевича, які найбільше реалізувалися в знаменитій «Трилогії». Українці описані лише в контексті звеличення поляків, їхніх сил та могутності, адже все українське служить контрастним тлом для зображення всього польського і литовського.

Висновки. Опис топосу в кожному творі використовується по-різному і відіграє різну роль. Для роману «Na marne» Генрика Сенкевича характерна нечітка географічна, адміністративна й інфраструктурна орієнтованість топонімічних описів, утім атмосферна і суб'єктивна складові відіграють у творі вагому роль. Пейзажні описи досить рідкісні, в них майже не трапляється конкретних назв чи описів.

У творі переважає образ абстрактного «великого міста», який допомагає побудувати атмосферу твору, акцентувати увагу на широкому діапазоні різних думок, дій і станів (у цьому виражається ідея внутрішніх антиномій міста).

В описах Києва майже повністю втрачена «українськість», а її дрібні прояви використовуються, найімовірніше, для підсилення контрасту з головними героями, які здебільшого мали польське або литовське походження (згадуються також території сучасної Білорусії, вихідці з яких, тим не менш, білорусами не називаються). Українську мову названо «малоросійська», а загальний опис українського хлопоманства як політичної течії має негативний характер, хоча й висловлюється заслужена повага до колишніх суспільних діячів українського походження.

Загалом образ прописано більше суб'єктивно, аніж об'єктивно точно в географічних чи адміністративних одиницях, що вказує на те, що в романі «Na marne» образ Києва реалізовано переважно в категоріях стану, часу, настроїв та ідей, аніж у категоріях назв і правил.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Брацка М. Київський урбаністичний простір XIX століття в рецепції польських письменників / Марія Брацка // Київ і слов'янські літератури : зб. худ. і наук. праць / упоряд. Д. Айдачич. — Київ : Темпора, 2013. — С. 205–216.
2. Marcinkowski A. Stepy, morze i góry : szkice i wspomnienia z podróży w 2 t. T. 1. / Antoni Marcinkowski. — Kijów : Wyd-wo T. Glückberg, 1854. — 248 s.
3. Sienkiewicz H. Na marne / Henryk Sienkiewicz. — Warszawa : Wyd-wo Stefana Dembego, 1901. — 274 s.
4. Smoliński A. Zbaraż i Kamieniec Podolski — ślady Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz miejsca literackich inspiracji Henryka Sienkiewicza. Dzieje i współczesność / Aleksander Smoliński // Sienkiewicz dzisiaj. Formy (nie)obecności / pod red. Bogdana Burdzieja i Ewy Owczarz. — Toruń : Wyd-wo Naukowe UMK, 2010. — S. 111–174.